

Ж.Д.Байтелиева

Жылқы малына қатысты атаулардың этимологиялық негіздері
(Назарбаев Университеті, Астана қаласы)

Аннотация

Мақала мазмұны қазақ тіл біліміндегі жылқы малына қатысты атаулардың этимологиялық негіздерін қарастырады. Сонымен қатар жылқы малына қатысты бірнеше атаулардың этимологиясы жайындағы ғылыми пікірлерді талдап көрсетеді.

Қазақ тілі білімі көптен бері тарихи тұрғыдан зерттеліп келе жатқан пәндердің бірі болса да, оның лексикалық қорындағы сөздердің шығу төркіні анықталып біткен жоқ. Жалпы этимологиялық талдау жасаудың төрт түрлі принципі ұсынылып жүргені белгілі: фонетикалық, морфологиялық, семантикалық, экстралингвистикалық принциптер. Мақалада атаулардың этимологиясына талдау жасалғанда осы принциптер ұсталынып отырды. Жылқы малына қатысты сөздердің этимологиялық негіздерін берудегі негізгі мақсат – жылқы малына қатысты түбір сөздердің негізі түркі тілдерінің өзінде жатқандығын көрсету.

Түйін сөздер: этимология, жылқы атаулары, тіл тарихы, түркі тілдері, экстралингвистикалық принциптер.

Zh.D.Baiteliyeva

Etymological basis of some words related to a horse
(Nazarbayev University, Astana)

Abstract

In the content of the article explores the etymological basis regarding horses in the Kazakh linguistics. However individually analyzed scientific principles about the etymology of the name on some horses.

Despite the fact that the Kazakh linguistics has long been one of the main subjects of research from a historical point of view, is not fully elucidated etymology of words in his vocabulary. Mainly considered four pirntsipa etymological analysis: phonetic, morphological, semantic, extralinguistic principles. In statistical parsing the etymology of words have been complied with these principles. Osnavnaya goal in presenting the foundations of etymological word relating to the horse - to show that the origin of the root word about horse Turks refers to a group of languages.

Key words: etymology, the word associated with the horse, history of language, Turkic languages, extralinguistic principles.

Ж. Д. Байтелиева

Этимологические основы некоторых слов связанные с лошадью
(Назарбаев Университет, Астана)

Аннотация

В содержание статьи рассматриваются этимологические основы относительно лошади в казахском языкознании. Вместе с тем по отдельности анализируются научные принципы об этимологии касательно некоторых наименований лошади.

Несмотря на то, что казахское языкознание с давних пор является одним из основных предметов исследований с исторической точки зрения, не полностью выяснены этимология слов в его лексическом запасе. В основном рассматриваются четыре принципа этимологического разбора: фонетический, морфологический, семантический, экстралингвистический принципы. В статье при разборе этимологии слов были соблюдены эти принципы. Основная цель в изложении этимологических основ слова относящий к лошади - показать что, происхождение корня слова касательно лошади относится к турецкой группе языков.

Ключевые слова: этимология, слова связанные с лошадью, история языка, турецкие языки, экстралингвистические принципы.

Халық тіліндегі байырғыдан келе жатқан сөздер мен сөз тіркестерінің сан алуан сыры бар. Жалпы ұмыт болған сөздер де, ұмыт бола бастаған сөздер де, ұмыт болмаса да, белсенділігі басым, қолданысы жиі актив сөздер де этимологияның зерттеу объектісі бола алады. Этимологияны тек бір мезгілдік іс деп қарамау керек. Кейбір талданбай қалған мағынасы күңгірттен бастаған, құрамы айқындала бастаған сөздер, не сөздердің құрамдық бөлшегі белгілі бола бастаған сөздер этимологиялық талдауға өз ретімен түсіп отыруы мүмкін.

Ғалым Н.Уәлиевтің: «Көнелікті ең көп сақтаған «жаны сірі» сөздердің небір шоғырлары алдымен мақал-мәтел, фразеологизмдердің құрамында шегенделіп қалған деуге болады» [1, 12 б.] – деген пікірі тіліміздегі көне қабаттардан саналатын сөздердің негізінен сөз орамдарының құрамында кездесетінін аңғартады. Шындығында, фразеологиялық тіркестердің жалпы алғандағы мағынасы түсінікті болғанымен, оның құрамындағы кейбір сөздердің мағыналарын басып айту қиынға соғады. Осыған орай

мақаламызда жылқыға қатысты атаулардың және фразеологиялық тіркестердің құрамында кездесетін жылқы атауларының шығу төркіні жайында ғылыми этимологиялық ізденістерімізді бергіміз келеді.

Академик Ә.Қайдардың пікірінше, этимологиялық зерттеу әрқашанда тірі организм сияқты жаңа фактілермен дамып, жетіліп, толығып отырады. Сөздер мен сөз тіркестерін төркіндете зерттеу этимологияның төл міндеті болса да, бұған кейде этнолингвистиканың да мұқтаж екендігін байқауға болады. Мұндай жағдайда, әсіресе, мағынасы күңгірттенген бірліктердің мәнін ашып, жасалу уәждері мен қолданыс шеңберін айқындауда этнолингвистиканың этимология көмегіне жүгінуіне тура келеді. Сөз төркінін айқындаудың тағы бір қажеттігі тіл практикасында мұндай фактілерді «халықтық этимология» тұрғысынан түсіндіру жиі кездеседі. Мұндай жағдайда бұл тәрізді «еркін» жоба-жорамалдарға дұрыс бағыт-бағдар беру қажет [2, 15 б.]. Яғни, қазақ тілінің лексикасындағы тілдік бірліктерге этнолингвистикалық талдау жасауда да керекті жағдайда этимологияның атқаратын өзіндік қызметі бар. Осы тұрғыдан қарағанда «жылқы» ұғымы қазақтың ұлттық болмысын танытатын бірліктердің бірі болғандықтан оған байланысты атауларға этнолингвистикалық түсінік бергенде этимологияның орны ерекше.

Жылқы малына қатысты сөздердің немесе жылқыға қатысты фразеологиялық тіркестерге ұйытқы болған сөздердің этимологиялық негіздерін берудегі негізгі мақсатымыз – жылқы малына қатысты түбір сөздердің негізі түркі тілдерінің өзінде жатқандығын көрсету. Яғни басқа салалық лексикаға қарағанда жылқымен байланысты сөздердің көбі өз тілімізде пайда болғандығын айқындау. Мәселен, *жұнттай семіз* фразеологизміндегі *жұнт* сөзінің шығу төркініне көз жіберіп көрсек:

Жұнт сөзінің ҚТС-да (Қазақ тілінің сөздігі) 2 мағынасы берілген: 1) *ұлпаны жып-жылтыр, суда мекендейтін итбалық тәрізді мақұлық*; 2) *көне жылқы, ат* (жұнт жылы – жылқы жылы). Яғни бұл сөз де «жылқы» деген мағынаны беретін сөз. М.Қашқари сөздігінде бұл атау *йунд* тұлғасында келіп, «ат, жылқы, оның үйірі» деген ұғымда қолданылады. Түркі халықтарында 12 жылда бір қайырылатын жыл атауларының бірі – жетінші жылдың аты осы сөзбен аталған: *йунд йылы* (жылқы жылы). Ескі қыпшақтар ескерткіштерінің тілінде *йунт* деп табынға бос жіберілген жылқылардың бір үйірін айтатын болған. Онда қыпшақ тобына жататын тілдердің өзіндік ішкі даму заңдылығы бойынша, қалыптасқан тұрақты фонетикалық ереже бойынша сөз соңындағы ұяң дыбыс (-д) қатаң (-т) болып айтылады: жәдігерлерде *йунт*, қазақ тілінде *жұнт* [3, 36 б.].

Зерттеуші А.М.Щербак еңбегінде *юнт* сөзі «лошадь» деген мағына беретінін сөз ете келіп, мынадай мысалдар арқылы оның мағынасын анықтай

түседі: «тәглік кулун өркәк јонда (< јонтда?) өміг міләјүр «страдающий жеребенок обращается за исцелением к жеребцу, где в сочетании өркәк *јонт* (букв. «самец-лошадь») слова *јонт*, несомненно, имеет видовое значение, ср. также өркәк јунад «лошадь». Более общим явлением, уже начиная с X, XI вв., стало употребление *јонт* в качестве наименования года в двенадцатилетнем животном цикле» [4, с. 85].

М.Қашқари сөздігіндегі төрт түлік атауларын зерттеген ғалым М.Бейсенованың пікірінше, сөздің негізгі түбірі *йығ* = (жый) болса керек, оған өздік етістің жалғауы *-ун* қосылғанда *ғ* дыбысының кейде түсіп қалатын заңдылығы бойынша *йыун* (2 дауысты дыбыс қатар келіп қолданылмайтын болғандықтан) > *йун* болып қысқарады. Көне түркі тілдеріндегі *-т* реликтік көптік жалғауы жалғанып (йунт), ол түбірмен кірігіп, қалыптасып кеткенге ұқсайды. Көне түркі тілдерінде *йығ* деген сөз «бір жерге жинау» деген мағына береді [3, 36 б.].

Бұл лексема жөнінде Ә.Т.Қайдар: «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *жұнттай* сөзіне «жылтыр, тақыр, таза, әдемі» деген анықтама берілген. *Жұнттай* сөзі әдетте, тығыршықтай семіз, күйлі-қоңды малға, көбінесе жылқы малына байланысты айтылады. Ал семіз малдың жүні әрі тықыр, әрі жылтыр болатыны белгілі нәрсе. Олай болса, *жұнттай* сөзінің төркіні көне түркі тілдерінде ерте замандарда қолданылған *юнт* (*jund*) сөзімен байланысты деуге болады. Сонда тіліміздегі салыстыру моделі бойынша (салыстыр: сиырдай, шошқадай семіз, еңгезердей, түйедей, алпамсадай үлкен, титтей, құрттай, тағы басқа), *жұнттай* сөзі о баста «*аттай семіз, аттай күйлі, ат мүшелі*» деген мағынада тек атқа байланысты айтылса, одан кейін жалпы малға, адамға байланысты да айтыла бастаған болуы керек», – дейді (ҚТҚЭС, 95 б.).

Бұл сөздің о баста-ақ таралу өрісі шектеулі болған секілді. Жылқы малынан қол үзбеген жерлерде ғана айтылып жүрсе керек, сондықтан да қазақ тілінде сақталған. Бұл лексема негізгі сөздік қордан орын алғанмен, ескіріп үлгерген, белгілі бір сөз тіркесінің кірігіп кеткен құрамында ғана кездеседі, онда да ауыс мағынада жұмсалады: «*жұнттай* болып семіріп кетті», «*жұнттай* семіз» деп айтылады. Сын есімнің салыстырмалы шырай жұрнағынсыз бұл түбір өз алдына жеке қолданылмайды.

Фразеологиялық тіркестер жасауда ең көп қолданылатын сөз – *ат* сөзі. Біз жинастырған 850-дей фразеологиялық тіркестің 300-дейі *ат* сөзіне байланысты қалыптасқан.

XI ғасыр жәдігері болып саналатын М.Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде жылқы малының жалпы атауларына *йылқы, йунд, ат, арқун, қатыр* сөздерін берген.

Ат сөзінің ҚТС-да бірнеше мағынасы берілген. Соның ішінде жылқы малына тиісті мағынасы: 1) *піштірілген еркек жылқы*; 2) *мініп, жегіп күшін пайдаланатын көлік*. Кейде піштірілген, піштірілмегені белгісіз (тосыннан көрінген) жылқы малын *ат* деп айта беретініміз бар.

Түрік ғалымы Али Аббас Шынар Қытай жылнамаларында кездесетін деректерге сүйене отырып, Азия ғұндарының қолға үйретілген жануарға берген «*ат*» атауының мағынасының әрдайым бар күшпен алға ұмтылуды қалайтын қасиеті негізге алынғандығы, сондықтан аттың динамикалық құрылымы мен осы түбірден тараған сөздер арасында мағыналық жағынан жалпылама қасиеттің барлығы айтылады [5, 45 б.]. Мысалы: *оқ атты, атып шықты, аттау* т.б.

Жылқы сөзіне қарағанда *ат* сөзі жиі қолданылады. Төл атаулары, үйірге түсу, ұрпақ өрбітуге байланысты жағдайлардың басқасында *ат* сөзі қолданыла береді, яғни *ат* бір жануарды, *жылқы* болса ат үйірін білдіреді. Аттың басты міндеті – жұмысқа жегілу, мінілу, бәйге, жарыс, жорық т.б.

М.Қашқаридың сөздігінде бұл сөз «жылқы» деген жалпы ұғымның бір атауы ретінде көрсетілген. Ғалым М.Бейсенованың зерттеу жұмысында *ат* сөзі жылқының бір жалпы атауы ретінде қарастырылады. Автордың айқындауынша, жылқы мағынасында қолданылатын ***ат*** сөзі **а** дауысты дыбысын қысқа айту арқылы айналымға қосылады, ал егер ол созылықты айтылатын болса (зат), ол кісінің атын, есімін білдіретін басқа сөз ретінде жұмсалады. Дәлірек айтқанда, «жылқы» деген ұғымда ***ат*** сөзі бір ғана **а** дыбысымен айтылады, қазақ тілінің тұрғысынан алып қарағанда ол ашық дыбыс болып есептеледі. М.Қашқари дауысты дыбыстардың түркі тілдерінде екі түрлі айтылатынын дөп басып, дәл таныған. Бұл жердегі «**а**» созылықты дауысты дыбыс емес, әдеттегі дауысты, ол бір ғана *әліп* таңбасы арқылы беріледі (ат), ал оның созылықты түрі екі таңба (әліп) арқылы беріледі (аат). Бұл лексема қазіргі түркі тілдерінің ішінде алтай, қырғыз, гагауыз, түркімен, тува, шор, хакас, саха тілдерінде созылықты дыбыспен айтылады. Бұл өзі ертеден бері (Орхон-Енисей жазуынан бері) көзге түсіп келе жатыр. Тек қазақ тілінде ғана өзіндік мағыналық өзгешелігі бар: біріншіден, піштірілген еркек жылқының бәрін *ат* деп атайды, екіншіден, піштірілгені, піштірілмегені белгісіз (тосыннан көрінген) мініс көлігін (жылқы малын) де солай атай береді. *Ат* сөзі бірқатар сөздер үшін түбірлік қызмет атқарады. *Ат* сөзінің этимологиясы туралы Ц.Д.Номинханов моңғолдың *адагун* (ат) деген сөзімен байланыстырады [6, 88 б.].

Сахалар (якут) – атамекенінен көптеген ғасырлар бұрын кеткен түркі халықтарының бірі. Олар бүгінде өздеріне атамекен еткен Сібірде сол жердің табиғи шарттарына бейімделген жануарларды пайдаланады. Бірақ жылқыны ешқашан ұмытпаған. Бұл жерде күнделікті өмірде қолданған, маңызды

қызметі болған жануарларды *ат* сөзімен атаған. Орта Азиядағы жылқы малының маңыздылығы саха жұртындағы Сібір киігінің маңыздылығымен бірдей. Осыған орай Сібір киігінің аталуы *аттаба* болған. Сондай-ақ, саха тілінде кейбір терминдер «ат» түбірінен әсерленіп жасалған. Мәселен:

Атланмак – аттану, кету, жолға шығу.

Сылғылаа (иылкыла) – іздеп табу.

Атур муннах – (айғыр жиылысы) «өте үлкен жиылыс».

Атур тимир – (айғыр темір) «қатты темір».

Атур тымну – (айғыр суық) «қатты суық».

Атур ойун – (айғыр шаман) «ұлы шаман».

Атур кихи – (айғыр кісі) «қызғаншақ адам».

Атур алжархай – (айғыр бәле) «үлкен бәле» [5, 85 б.].

М.Бейсенова мынадай ой айтады: «Қазақ тілінде «атқа мінді» десе де, «жылқыға мінді» демейді. Өйткені бұл жерде *ат* сөзі жылқы малының мінуге жарайтын барлық түріне байланысты айтылып тұр, ал *жылқы* сөзінде ондай ұғым жоқ, оның айтылу аясы мен қолданылу ерекшелігі стильдік бояу-бедері *ат* сөзінен гөрі басқалау болып келеді. Тірі тілдердің материалдары бойынша мұндай стильдік әрқилы мүмкіншіліктерді зерттеп білуге болар, бірақ өкінішке орай, өлі тілдердің кезінде жазылып қалған азын-аулақ мысалдарына орай ондай бақылау жұмыстарын жүргізуге бола қоймайды, өйткені мұндай мысалдар құрамында кездесетін сөздердің саны аз, өрісі тар, өзіндік ерекшеліктері ашыла бермейтін ауқымда ғана көрінеді. Орта ғасыр түркілерінің тілінде үйірге түсіп, ұрпақ өрбітуден басқа жағдайдың бәрінде де *ат* сөзі қолданылады» [3, 56 б.].

Фразеологиялық тіркестер жасауда *ат* сөзінен кейін жиі қолданылатыны – *жылқы*. *Жылқы* – тақ тұяқты ірі қара, төрт түліктің бірі. Бұл жылқы атауына ҚТС-нде берілген анықтама. Жылқы атауының дәл қазіргі күнде тек төрт түліктің бірі ретіндегі мағынасы ғана сақталынған.

Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жас мөлшерлік атауларын зерттеген Б.Тоқтағұлдың жұмысында [7, 78 б.] бұл сөздің «Күлтегін» ескерткішінде *йылқы* сөзіне *-сығ* жұрнағы жалғану арқылы *йылқысығ* – «бай, дәулетті» деген ұғым тудыратын жаңа сөз жасалатындығы сөз болады. Малдың, оның ішінде жылқының байлық көзі болып есептелінетінін біз қазақ өмірінен жақсы білеміз. Аталмыш жәдігерлікте осы сөздің *йылсығ* деген тұлғасы бар, негізгі түбірі *йыл* болса керек. ДТС-да «скот» деген мағынасы берілген (ДТС, с. 267).

М.Қашқаридың сөздігінде «жылқы» сөзі үйірде жүрген малдың жалпы атауын білдіреді. *Жылқы* сөзінің мағынасы қазіргі қазақ тілінде де осындай. Зерттеуші А.М.Щербак бұл сөз туралы «оно обозначало первоначально «табун» и в этом значении ассоциировалось с табунными животными,

наиболее важное место среди которых занимало лошадь» деп жаза отырып [4, с. 86], Г.Вамберидің (H.Vambery. Dieprimirive Cultir des tirko-tatarischten Volkes. Jeipzid, 1897, с. 190) «jilki» сөзі «jil» – жинау, біріктіру етістігінен болуы мүмкін деген пікіріне назар аударуды жөн көреді. Яғни *жылқы* атауы *йылғ* – бір жерге жинау (көне түркі) мағынасынан туындаған. *Айғыр, ат, бие, құлын, тай* атауларының жиынын «үйір» деген ұғымды білдіретін *чылғы* сөзі бар екендігін ескерсек, *жылқының* алғашқы мағынасы осы «үйір», «табын», «мал тобы» дегенге келеді.

Ат сөзімен салыстырғанда *жылқы* атауы жыныстық ерекшелікті білдірмейді. *Жылқы* сөзінің этимологиясын зерттеген өзбек ғалымы Н.Махмудов сөздің түбірін желмен байланыстырған. Бұл сөздің түбірі *йыл* (жыл), *-ги* болса *уику* (ұйқы), *сезги* (сезу), *дуйгу* (сезім), *билги* (білім) сияқты сөздерде кездесетін етістіктен зат есім тудыратын қосымша болады [8, 35 б.]. Түбір деп есептейтініміз *йыл* (жыл) сөзі *иелмек* (желпу) «жылдам қимылдау» етістігі мен *йел* (жел) сөзі сәйкес келеді. Бұларға сүйене отырып *йылғы* (жылқы) сөзінің бірінші мағынасының «жылдам қимылдайтын жануар» я «бұл жануарлардың барлығы» деп ойлау мүмкін (Вамберидің жылқы сөзінің «жинау» мағынасындағы *иылмак* (бас тарту, жалығу) етістігінен тарағандығы туралы айтқан тұжырымына А.М.Щербак күмәнданады және оның пікіріне қосылмайды). Осы пікірлерді саралай келе, біз белгілі түркітанушы А.М.Щербактың айтқан пікіріне қосыламыз.

Қазақ тілінде тұлпар аттарға қатысты қолданылатын *пырақ, дүлдүл* сөздері жиі айтылады. Мемлекетіміздің елтаңбасында символдық белгілердің біріне *пырақтың* бейнесін беруі де қазақ халқының тарихындағы жылқы малының айрықша орын алатындығын білдіріп тұр.

Бұл сөздің түп негізіне тоқталсақ: бұл сөздер қазақ тіліне ислам дінімен қатар келген. «*Пырақ*» (арабша ол – *бурақ* немесе *буран*) – Мұхаммед пайғамбар ғ.с. «миғрадж» түні жеті қат көкке көтеріліп, Алла тағының алдына барған және қасиетті Иерусалим қаласына сапар шеккенде мінген қасиетті қанатты жануары. Діни ілім бойынша, бұл қасиетті жануар басқа пайғамбарларға да қызмет еткен. Оны Алла тағала пайғамбарларға әдейілеп аспаннан түсіріп отырады. Алғашқы мұсылман дәстүрінде *бурақ* ақ түсті, ұзын денелі, құлағы ұзын, алдыңғы аяғында ақ қанаттары бар жануар ретінде сипатталатын. Кейін адам басты, қолтығында қанаттары бар, аша тұяқты, атқа ұқсас жануар түрінде суреттеле бастады. Мұсылмандық дәстүрдегі шығыс миниатюраларында «миғрадж» түнін бейнелейтін суреттерде Мұхаммед пайғамбар аспанда бұлт арасында, періштелер қоршауында осы *бурақтың* үстінде бейнеленді. Ислам дінін қабылдағаннан кейін қазақтар өздерінің қанатты тұлпарларын осы қасиетті жануарларға теңеп атай бастаған. Бүгінде «*Бурақ*» сөзі өзгеріске түсіп, «*пырақ*» болып кеткен. Ал

«Дүлдүл» (арабша – «Дул-дул») – Хазірет Әлінің талай шайқасқа мінген атының есімі. Дүлдүл шындығында, жылқы мен есектің буданы *қашыр* болатын. Мұсылман бейнелеу өнерінде Хазірет Әлінің мінген Дүлдүлі қашырға тән ерекшеліктерімен (ұзын құлағы, үлкен басы) бейнеленеді. Ерлігімен аты шығып, аңызға айналған, мұсылмандар арасында әулие саналатын Хазірет Әлінің аты да қасиетті сипатқа ие болып, жүйріктің символына айналды. Мұсылмандыққа еніп, Хазірет Әліні пір тұтқан қазақ батырлары өз тұлпарларын да «дүлдүлге» теңейтін. Сөйтіп *пырақ*, *дүлдүл* сөздері жүйріктіктің символы, жүйрік аттардың эпитеттері, теңеулері болып қалыптасты [9, 40 б.]. Бұл сөздер қазір сөздік қорымыздағы *пырақ мінді*, *пырақтай ұшты*, *жыр дүлдүлі*, *дүлдүл ақын* т.б. секілді тіркестер құрамында қолданылады.

Айғыр – үйірге түсетін еркек жылқы (ҚТТС, 90 б). *Айғыр* (азғыр) сөзі «Диуанидің» түп нұсқасында (ДТС, с. 28) қазіргі қазақ тіліндегідей мағынада қолданылады екен: жылқының үйірге түсетін піштірілмеген, тұқымын алу үшін әдейі ұсталатын еркек жынысты түрі.

Қазақ тілінде *айғыр* сөзін өсімдік атауларына тіркестіріп қолданылу кездеседі. Мысалы, қазақ тілінде *айғыр жуа* деп жабайы (табиғи) өскен жуаның ішіндегі ең ұзын және өзегі өте жуан түрін айтады (бұл оңтүстіктегі қазақтар тілінде жұмсалады). Шамасы бұл өсімдіктің пісуіне, мезгілі өтіп кеткен сипатына орай айтылатын, өсімдіктерге байланысты осы мағынада қолданылатын «еркектеп кеткен» деген тіркеспен синонимдес мағынада қолданылған сөз болса керек.

Әдеби тілімізде *айғыр* сөзінің қолданылу аясы оның семантикалық өрісіне қарай құбылып отыруы мүмкін. Түркі-монғол тілдерінде бұл сөздің лексикалық мағынасы біртектес, бірақ оның грамматикалық құрылысында азды-көпті айырмашылық бар: көне түркі жазба нұсқаларында – *адғыр*, қыпшақ тілдерінде – *айғыр*, өзбекше – *айғыр*, тува тілдерінде – *асқыр*, монғол тілінде – *азрага*.

Қ.Жұбановтың зерттеулері бойынша, *айғыр* сөзі *ай* (*ат*) деген негізгі түбірге «еркек» деген мағына беретін көне түркі жұрнағын (*-қыр*) жалғау арқылы жасалынған: ай+қыр – айғыр [салыстырыңыз: *қои* (*қой*) – *қош+ақан*, *қош+қар* т.т.

Айғыр сөзінің *ай* – деген етістік түбірінен жасалған болу керек деген Е.И.Убрятованың [10, 12 б.] пікірін А.М.Щербак та қолдайды. Негізгі түбір *ай* – етістігі ертеден бері қолданылып, «айт», «сөйле», «де» деген мағына береді.

Айғыр өз үйірін әдетте азынап кісінеу арқылы ықтырып, оқырына жүріп басқарады. Осындай дыбыс шығаратын ат (жылқы) деген мағынада *ай* сөзінен *айғыр* тұлғасының жасалуы да мүмкін.

А.М.Щербак өз мақаласында *айғыр* сөзіне: «Аігір «жеребец», ср. монг. *азрага* (монгол. письм. *ajirua*); маньч. *ачжирган*; тунг. *хусэ морин, адирга, мурон корбэн*. Азерб., алт., башк., казах., кирг., к.-карак., кумык., ног., тат., турк., узб., уйг. *aiğir*; балк. *азір*; гаг. *хаігір*; тув. *аскір*; хак. *асхір (ахсір)*; чув. *ајар*; якут. *атір*.

Фонетические различия, обнаруживаемые в пределах этого слова в современных тюркских языках, являются результатом многообразного отражения общетюркского» – деп тоқталады [4, с. 89].

Қазақ дене бітімі сұлу келген, жүйрік жылқы тұқымын *арғымақ* дейді. Сондықтан да сұлулық пен жүйріктіктің символы ретінде арғымақ атауынан көптеген мақалдар жасалған. Мысалы:

Арғымақ аттың құйрығы, әрі жібек, әрі қыл.

Ер жігіттің белгісі, әрі мырза, әрі құл.

Арғымақ аттың баласы, аз оттап, көп жусайды.

Асыл ердің баласы, аз сөйлеп, көп тыңдайды.

Арғымақ атауы М.Қашқари сөздігінде *арқун* деп берілген. Әдетте, бұл бәйге, шабыс аты, өте жүйрік жануар болып келеді. «Диуанда»: *Чары алып, арқун мүнүп, арқар йетер* «шәулі алып, арғымақ мініп, кісі арқарды қуып жетер» (ДТС, с. 136). Сөз түбірін А.М.Щербак *арқ* (біріктіру, қосу, шату, шатыстыру) түбір етістігімен байланысты болу керек дейді [4, 89 б.]. «Диуани» тілінде *арқ* деген сөз «жақ» (*висок*) және жүгеннің екі жақтау қайысы» деген ұғым береді (ДТС, с. 53) орысша «окалина». Бұл өзі – басқа түркі тілдерінен байқала бермейтін сөз.

А.Шынардың айтуынша, ұйғыр тілінде *арғун*, *арғын* тұлғаларының түбірі – *арғы* әртүрлі ірі қараның өзара будандасуынан пайда болған гибрид малдың аты болып есептеледі, соның ішінде *як* қодас пен сиырдан туған қоспа да бар [5, 88 б.].

Сөз соңындағы *-н(-ун//үн, -ын//-ін, -ан//-ен)* аффиксінің түркі тілдерінің тарихындағы орны жөнінде ғалым Б.Сағындықұлы өз еңбегінде кеңінен тоқталады [11, 35 б.]. Бұл аффикстердің сөзжасам, сөз тудыру, сөз мағыналарын түрлендіру, жаңарту саласында қолданылу ауқымы өте кең. Мысалы, қазақ тіліндегі *қатын* сөзінің тұлғалық құрамында да осы жұрнақтың жүруі мүмкін (*-ын* ет. түбірден есім жасаған белгілі формант (ДТС, с. 658). Көне және ескі түркі тілдерінде *қат* деген етістік сөзі «қосып араластыру, жалғастыру, қоспа жасау» деген мағына береді (ДТС, с. 432). Қазақ тілінде «сүт қату», осыдан барып *қатық, қатынасу, қату, қатынас* т.б. сөздер мен тұлғалар өрбіген.

Қорыта келгенде, мақала басында айтқанымыздай, жылқы малына қатысты атаулардың қазақ тілінің сөздік қорындағы өзіндік орны мен үлес

салмағы бар. Бұл сөздердің жасалуы мен ары қарай семантикалық дамуы белгілі бір заңдылықтар негізінде жүзеге асырылады. Бұл заңдылықтар осы атауларды мұқият түрде диахрондық зерделеу мен олардың шығу тегін анықтау арқылы айқындалады деп түсінеміз.

Әдебиеттер:

1. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы, 1998. – 128 б.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
3. Бейсенова М.С. М.Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі төрт түлік мал атаулары. Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.06. – Алматы, 1997, – 170 б.
4. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. – 467 с.
5. Шынар А. Қазақтар мен түріктерде жылқы өсіру мәдениеті және оның рөлі (ауд. Кенан Коч). – Шымкент: Әлия, 2001. – 135 б.
6. Номинханов Ц.Д. Термины животноводства в тюркских и монгольских языках // Труды сектора Востоковедения. – Алматы, 1959, Т. 1. – 223 с.
7. Тоқтағұл Б. Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикасы. Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.06. – Алматы, 2005. – 124 б.
8. Mahmudov N. Özbek dilindeki atçılık terimleri // Türk kulturinde at ve Çağdaş Atçılık. İstanbul, 1995. – S. 32-37.
9. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы, 1996. – 256 б.
10. Убрятова Е.К. К этимологии слова айғыр (жеребец) // Вопросы тюркологии. – Ташкент, 1965. – С. 11-16.
11. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, – 1994.

References:

1. Ualiuli N. Frazeologiya jane tildik norma. - Almaty, 1998. – 128 b.
2. Qaydar A. Qazakh tilinin ozekti maseleleri. - Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b.
3. Beysenova M.S. M.Qashharydin «Dyuani lugat it-turk» enbегindegi tort tulik mal ataulari. F.g.k. diss. qolzhabasi. 10.02.06. - Almaty, 1997. – 170 b.

4. Sherbak A.M. Nazvanya domashnih I dikih zhivotnih v turkskih yazikah // Istoricheskoe razvitye leksiki turkskih yazikov. – M.: Izdatelstvo Akademyy nauk SSSR, 1961. – 467 s.
5. Shinar A. Qazaqtar men turkterde jilki osiru madenyeti jane onun roli (aud. Kenan Koch). – Sjymkent: Alya, 2001. – 135 b.
6. Nomyghanov S.D. Termini jivotnovodstva v turkskih i mongolskih yazikah // Trudi sektora Vostokovedenya. - Almaty, 1959. T.1. – 223 s.
7. Toqtagul B. Turki tilderindegi tort tuliktin jasina qatysti ataulardin etnolinvistikasy. F.g.k. diss. qolzhazbasi. 10.02.06. - Almaty, 2005. – 124 b.
8. Mahmudov N. Ozbek dilindeki atchilik terimleri // Turk kulturinde at ve Chagdash Atchilik. Istanbul, 1995. – S. 32-37.
9. Aqmetjanov H.S. Jaragan temir kigender. - Almaty, 1996. – 256 b.
10. Ubryatova E.K. K etimologyy slova aygir (jerebes) // Voprosy turkologyy. – Tashkent, 1965. – S. 11-16.
11. Sagindikuli B. Qazaq tili leksykasi damuinin etimologyalik negizderi. - Almaty, 1994.